

Війна.
Грані

—

War.
Facets

УДК 94(477)"1939/1945"
В 42

Війна. Грані / редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, 2018. – 220 с.
War. Facets / editorial board: L. Lehasova (head of the project) and others. – K.: National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex, 2018. – 220 p.

ISBN 978-617-635-141-2

Науково-популярне видання демонструє багатогранність і строкатість Другої світової війни на українських землях шляхом висвітлення її окремих маркерних проблем, а також за допомогою автентичних музейних предметів із фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні розкриває складні та болючі реалії світового протистояння, що ставлять людину на межу виживання в умовах безжалісного воєнного буття.

Книга призначена для всіх, хто цікавиться історією України у Другій світовій війні.

Popular scientific edition represents the versatility and diversity of the Second World War on the Ukrainian lands by highlighting of certain marker problems of the wartime. The complex and painful realities of global confrontation are revealed through the museum artifacts from the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. They make it possible to understand how human was put on the brink of survival under the ruthless war conditions.

The edition is intended for everyone interested in the history of Ukraine in the Second World War.

Редакційна колегія

І. Ковальчук, Л. Легасова (керівник проекту), О. Лисенко (науковий консультант),
В. Сімперович, О. Стяжкіна (науковий редактор), О. Янковенко (відповідальний секретар)

Рецензенти

Г. Боряк, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор
В. Трофимович, доктор історичних наук, професор

Автори та упорядники

Л. Легасова, О. Лисенко, І. Єрмолаєва, Т. Погоріла, Н. Смолярчук,
О. Стяжкіна, О. Янковенко

Допоміжна група

О. Гаращенко, Г. Легкоконець,
Л. Пронкіна, Н. Сімперович, М. Філоненко

Переклад: Д. Гайнетдінов, О. Гаращенко, С. Гиштимулт, В. Пчола
Коректура: Т. Губань, І. Шарабанова
Дизайн та верстка: В. Громов

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 7 від 18 жовтня 2018 р.

ISBN 978-617-635-141-2

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

CONTENTS

Переднє слово

Foreword 5

До читача

To the Reader 7

Синдром війни

War Syndrome 15

Без вибору

No Choice 35

Окупанти

Invaders 51

Вживання

Survival 85

Голокост

Holocaust 107

Жінки

Women 121

Діти

Children 143

Руїна

Destruction 165

(Не)закінчена війна

War Is (not) Over 189

Іменний покажчик

Personal Index 214

Предметний покажчик

Subject Index 216

Переднє слово

Ви тримаєте в руках книгу під назвою “Війна. Грані”. І це означає, що починається наша спільна подорож у світ, для якого ані наукова спільнота України та Європи, ані політичні еліти, ані пересічні люди не виробили адекватного словника. Друга світова війна, попри всі спроби описати її у багатьох складних та неоднозначних виявах, залишається до кінця непроговореною. Водночас кожен народ, кожна держава несе в собі власну німоту, чимось схожу, а чимось відмінну від інших. Мовою порожнечі означені місця сорому від окупації, місця смутку й страху бойових дій. Суцільною нестачею слів вибухає смерть цілих народів, яких знищували лише за те, що вони були народом. Мовчанням відгукуються непромовлені катастрофи зради, зневіри й відчаю, на яких інколи зростає немислимий за інших обставин жертвний героїзм. Слова, які б мали важити і промовляти, давалися й даються нелегко, оскільки прямі та зрозумілі лінії людської долі в умовах Другої світової втрачали свою зрозумілість і тяглість, перетворюючись на суцільні ламані поверхні, що поєднувалися між собою тонкими “ребрами” внутрішніх, часто прихованих сенсів. Лінії долі ставали гранями, які важко читати, коли немає слів, і важко розуміти, якщо немає звички говорити собі правду такою, якою вона є.

Ця книга – й у відборі предметів музейної колекції, й у їх поєднанні з іншими на одній сторінці чи в одному розділі – давалася нелегко. Важливою та гідною уваги здавалася кожна людина, пам’ять про яку залишилась у зібранні коротким сповіщенням про смерть, простреленим фото, нагородами, швидким малюнком-ескізом, слідчою справою, листом, що знайшов адресата тільки на початку XXI століття. Робота ніби загострювала хворобу мовчання, але насправді саме вона і ставала ліками для вимушеної чи добровільної німоти. Речі навчали й навчають нас бачити та говорити про те, що було, чесно. Про трагедію полону, про боягузтво і зраду, поховання в синьому морі, про надії вижити, сховавшись у підвалі, про розстріли та порятунок, про армію, службу в якій не обирали, про кохання, якого соромилися, про дітей, які ніколи не знайшли батьків, про пиятику як спосіб втечі від болю, про диво виживання за нелюдських умов, про мрії, які здійснилися чи не здійснилися ніколи.

Світ речей, які знайшли своє місце на сторінках видання, задає параметри реальності Другої світової, про яку можна й треба говорити з простої, але водночас і дуже складної оптики Людини, яка боролася, творила, боялася, рятувала, виживала і, зрештою, перемогла. Бо люд-

ське в цій війні перемогло звіра. З погляду українців, які зуміли протистояти нацизму на фронтах, в окупації, серед партизанів та повстанців. З візії Європи, європейських країн, частина яких, так само, як і Україна, не маючи власної держави, потерпали від ворогів зовнішніх і внутрішніх. З перспективи всієї нашої цивілізації... Світ речей, представлених у книзі, може пояснити, чому “ніколи знову” й що саме “ніколи знову” не має повторитися.

Ми запрошуємо Вас перегорнути сторінку й обережно доторкнутися до граней Другої світової війни, яку пережили чи не пережили українці. Кожна сторінка, кожне фото зі стислою оповіддю про нього змусять Вас зупинитися й подумки, а може, і вголос дописати чи написати нано-во історію, яка може стати й епосом, і статтею, і кіносагою, і романом, і поемою, і монографією. Ваша увага створить слова, якими ми будемо говорити про війну й згадувати минуле. І ці слова – добрі, розумні, чесні, однак не жорстокі – творитимуть нові грані пам’яті. Вони навчають нас і наших дітей розумінню, примирять зі складним минулим, дадуть змогу бачити самих себе як людей, які можуть перемагати й залишатися гідними високого звання Людини завжди й усюди.

До читача

Війни точаться стільки, скільки існує світ. Проте з розвитком цивілізації в кожній наступній війні використовуються нові, досконаліші способи й засоби насильства та винищення.

XX століття потрясли дві світові війни. Якщо Перша світова була переважно окопною або військовою армій, то Друга – тотальною. За своїми розмахом і напруженістю та кількістю людських жертв і матеріальних руйнувань вона перевершила всі збройні конфлікти минулого. У цьому мілітарному протистоянні загинуло понад 60 млн осіб. За оцінками науковців, прямі людські втрати УРСР становлять 8–10 млн осіб, демографічні – від 13 до 14 млн. Загальні матеріальні втрати – 42 % від усіх збитків, завданих СРСР.

Ущент зруйноване довоєнне життя, масові вбивства, голод, свавілья і брутальне до межі насильство, постійний страх за життя своїх близьких, перетворені на руїни та згарища міста і села, знищені об'єкти виробничої та соціальної інфраструктури. Саме такою постає війна в пам'яті українців – народу, який чи не найбільше постраждав у цьому кривавому коловороті подій.

Американський журналіст, репортер газети Saturday Evening Post Едгар

Сноу, здійснивши подорож до СРСР у січні 1945 р., писав: “Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, завданих містам, промисловості, сільському господарству, людській силі, ніж Україна”, а історик, професор Єльського університету (США) Тімоті Снайдер у своїй монографії “Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним” зазначив: “За роки війни, коли Гітлер і Сталін перебували при владі, в Україні було знищено людей більше, ніж у будь-якому іншому місці “кривавих земель” у Європі й навіть у всьому світі”.

Чому саме Україна стала епіцентром екстремального насильства? Чому про це пишуть лише окремі журналісти й історики, а більшість світової спільноти про це не знає?

Відповідь – на поверхні. Радянська тоталітарна система цей факт намагалася замовчувати, адже згідно з її пропагандистськими постулатами завжди й в усьому на першому місці мав бути “великий” російський народ. Західний світ також створив свою міфічну історію Другої світової війни, у якій подіям на Східному фронті відводиться другорядна роль. Насправді ж Східноєвропейський театр воєнних дій був вирішальним. Саме тут відбувалися ключові битви

Другої світової війни, що характеризувалися безпрецедентною жорстокістю, запеклістю, тотальними руйнуваннями й призвели зрештою до цілковитого виснаження та краху нацистської військової машини.

Україна внаслідок свого геополітичного й геостратегічного положення була однією з головних арен війни на Східному фронті. “Українська карта” “розігрувалася” на політичній арені ще задовго до початку Другої світової війни, адже обидва тоталітарні режими, гітлерівський і сталінський, будували свої перспективні плани з урахуванням людського, економічного потенціалу та географічного становища України як джерела продовольства та багатомільйонної робочої сили. 40 місяців на українських землях тривали запеклі бої, у яких було задіяно близько 60 % дивізій Вермахту і майже 50 % частин Червоної армії. Наслідки цього протистояння відчутні й нині, вони істотно впливають на суспільно-політичні процеси в сучасній Україні.

Тому мета видання – не лише продемонструвати багатогранність і строкатість подій Другої світової війни на українських землях шляхом висвітлення її окремих маркерних проблем, а й розкрити за

допомогою автентичних музейних предметів складні та болючі реалії, що ставили людину на межу виживання в умовах безжалісного воєнного буття.

Фондове зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні за обсягом і значенням є найбільшим серед музеїв військово-історичного профілю нашої держави. За понад 40-річну діяльність закладу в результаті напруженої роботи з наукового комплектування музейна скарбниця зросла до 400 тис. пам'яток, серед яких – цінні колекції фотодокументів, листів і щоденників воєнного часу, нагород, зброї та техніки, предметів фронтового побуту, багато з яких є унікальними в історичному й меморіальному значенні. Саме на основі цих джерел здійснено спробу рельєфно, без упереджених висновків та нав'язливих штампів окреслити ті грані воєнного лихоліття, що дадуть можливість простежити різновимірний характер Другої світової війни та її глибокий слід у пам'яті народу. У багатьох людей, які фахово не досліджують історію, виникають цілком зрозумілі труднощі з її сприйняттям: одним видається важливим засвоїти якомога більше прізвищ, імен і дат, іншим – з'ясувати загальні закономірності історичних процесів, ще комусь – виокремити з безкінечного, неосяжного розмаїття подій головні, найцікавіші, визначальні. Напевно, кожен спосіб дотику до історії має право на існування. Автори й упорядники цієї книги обрали власну візію. Це не щільно “зіткане” подієве полотно зі складними теоретичними викладами чи емоційною екзальтацією, не спрощено-підручниковий текст. Видання стало спробою виокремити із загальної картини Другої світової

війни ті епізоди, що можуть слугувати маркером сенсів у сприйнятті того, що відбулося понад 75 років тому.

Відмовившись від фронтальної презентації війни в класичних формах, науковці Музею спробували поглянути з нових ракурсів на деякі нібито звичайні події і явища воєнної доби, відтінити й підкреслити до того не досить рельєфно прописані грані. Звідси – метафора в творчому задумі, концепті й самій назві книги. Видання містить дев'ять тематичних розділів, що допомагають знайти відповіді на прості, здавалося б, запитання: що таке війна, що вона несе, що відчуває людина, потрапивши до воєнної “м'ясорубки”, і як виживає в умовах цієї жакливої трощі? Автори й упорядники прагнули продемонструвати, якою була війна для українського народу, як вона вплинула на нього і яким він вийшов із цього випробування. Під час розгляду цих питань виникає розуміння того, що відповіді знайти складно, й часто вони бувають доволі суперечливими. Причина полягає в тому, що для нашого народу війна була передусім величезною трагедією, поглибленою відсутністю власної держави. Фактично українські землі та населення стали розмінною монетою у протистоянні двох тоталітарних систем.

Видання вміщує значну кількість різноманітних пропагандистських матеріалів як нацистської Німеччини та СРСР, так і борців за незалежну Україну – ОУН і УПА, між рядками яких можна прочитати відповіді на чимало питань та провести навіть деякі історичні паралелі. Адже історія свідчить, що дуже часто жертва і кат можуть мінятися місцями, так само як герой і злочинець. Автори не ставили за мету когось

очорнити, заплямувати або, навпаки, відбілити чиєсь ім'я, біографію та деякі історичні явища.

У кожному розділі висвітлюються окремі грані надзвичайно складної й неоднозначної доби, тому визначити межі між ними нелегко. Позаяк певні явища фрагментарно можна віднести одразу до кількох проблемних тем, які є невіддільною частиною події. Об'єднують всі розділи сповіщення про загибель – джерела з особливим регістром трагічного звучання, зосереджені у музейній фондозбірні завдяки спільним зусиллям співробітників Меморіалу. Удокументований наратив із фондів музею, представлений у розділі “Синдром війни”, віддзеркалює морально-психологічні наслідки війни та зміни в суспільній свідомості українського народу. Адже війна не тільки призвела до величезних матеріальних, людських втрат, а й вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід у їхній пам'яті. Своєрідним часовим континуумом Другої світової війни, що виявляється й донині, є процес пошуку загиблих, установа їхніх доль та місць останнього спочинку, відновлення справедливості щодо переслідуваних та збереження історичної пам'яті про всіх учасників протистояння.

Без можливості вибору в умовах війни опинилася значна частина населення, яке мешкало на той час в Україні. Ця проблема простежується за допомогою матеріалів, презентованих у розділі “Без вибору”, і на конкретних прикладах тих українців, кого призвали на військову службу до угорської, польської та радянської армій. Ганебною гранню мобілізаційних процесів є долі “чорносвітників”, призваних із визволених від

нацистів територій і кинутих у вир військового протистояння абсолютно невідготовленими та погано озброєними. Позбавленими вибору та шансу зберегти життя і здоров'я були сотні тисяч "штрафників", котрих змушували "змивати кров'ю" міфічні "провини" перед Батьківщиною, та колишні оточенці, які мали повертатися у звичне життя через принизливі процедури фільтраційних таборів.

"Окупанти" – таку назву має розділ, що ілюструє особливості встановлення угорського, радянського, румунського та нацистського окупаційних режимів на українських землях у роки Другої світової війни. Усі вони були націлені на загарбання українських теренів та отримання максимального економічного зиску під час їхньої експлуатації. Окупаційні зони та практики окупаційних режимів були, з одного боку, схожими в контексті приборкання будь-якого спротиву, з іншого – дуже різними в пошуках соціальної опори, різними також за рівнем можливих компромісів із місцевими жителями. Окупанти були зацікавлені в Україні як "житниці" для своїх народів та українців як дешевій робочій силі. У пам'яті більшості поневолених загарбники – це мародери та крадії, кати та злочинці. Частина з них навіки схоронила українська земля, інша частина – втікла, залишившись сам на сам зі своїм сумлінням.

Світове збройне протистояння поставило на екзистенційну грань мільйони її учасників. В умовах війни кожен виробляє та реалізує свій план виживання. Особливо гостро це відчувалося в перші місяці німецько-радянського збройного конфлікту, коли навколо все руйнувалося, лилася кров, а радянська

держава була зацікавлена врятувати передусім не своїх громадян, а худобу, сільськогосподарську техніку, обладнання фабрик, заводів тощо. Таке ставлення до власного населення та репресивна політика радянського уряду в передвоєнний та воєнний період спричинили співпрацю з окупантами в різних формах. Мешканці окупованих територій ставали адміністраторами в окупаційних органах влади, дописувачами та редакторами газет, старостами й бургомістрами, тисячі пройшли через лави допоміжної поліції, службу в формуваннях Вермахту, військах СС тощо. Будували свої стратегії виживання й українські юнаки та дівчата, які, спокусившись на обіцянки нацистської пропаганди, добровільно їхали на роботи до Райху, та радянські військовополонені, що потрапили в німецький полон. Такі різноманітні й часто суперечливі грані війни окреслює тематичний розділ "Виживання".

Друга світова війна стала періодом расової істерії, крайніх форм терору та антисемітизму, фізичного винищення єврейського і ромського населення Європи, зокрема й України. Ці надзвичайно трагічні питання розкриваються в розділі "Голокост". Найвищим регістром жорстокості карально-репресивного механізму нацистського "нового порядку" на українських землях, символом Голокосту в Україні судилося стати історичній місцевості на околицях Києва – Бабиному Яру. Український народ пам'ятає й попросив вибачення в єврейського народу за ті негативні епізоди історії, коли колаборанти, які, на жаль, були майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, допомагали нелюдам у так званому остаточному вирішенні єврейського питання. Проте тисячі

українців в умовах жорсткої окупаційної дійсності та щоденної практики покарань і розправ, ризикуючи життям, рятували євреїв та інших приречених на страту від неминучих розстрілів. Вияви людського гуманізму та доброти стали вагомим складником воєнного буття.

Гендерний аспект війни висвітлює розділ, що має назву "Жінки". В умовах воєнної реальності чимало жінок змушені були брати на себе нетипові соціальні ролі. Емансипаційні стратегії та практики радянської влади, спрямовані на залучення жінок до ринку праці, ще напередодні війни формували "новий тип жінки" – жінку-трудівницю, жінку-бійця. Жінкам було запропоновано "стати замість чоловіків", "замінити чоловіків на роботі, вдома, в строю", перебрати на себе функції робітників, годувальників, захисників. Вони виконували "жіночу" й "чоловічу" роботу, залишаючись мало захищеною та вразливою частиною суспільства. Грабунок, приниження, насильство, ґвалтування – такі реалії воєнного буття. А по війні жінка перетворилася на соціальний "хребет" повоєнного соціуму, винісши на своїх тендітних плечах відбудову, голод і господарську руїну.

Війна не оминула жодної соціальної чи вікової верстви. Найуразливішою та найменш захищеною категорією населення в цей час були діти. Про позбавлене звичних радощів дитяче життя розповідає розділ "Діти". Шлях, пройдений дитиною по дорозі війни, можна простежити всюди: в окупованих містах і селах, у лавах захисників рідної землі, за важкою дорослою працею в тилу, у Райху, у нацистських концтаборах. Діти найважче зносили всі труднощі й випробування воєнного часу

та найгостріше відчували на собі його наслідки, позаяк їхнє становлення відбувалося в умовах морального й правового нігілізму, відкидання будь-яких компромісів як засобів досягнення цілей. Це значною мірою визначало норми їхньої поведінки в повоєнний період.

Розділ "Руїна" віддзеркалює проблеми руйнувань, спричинених бойовими діями, та повоєнного відновлення господарства, що здійснювалося шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління. На загальному тлі тогочасного подієвого полотна, позначеного для України значними демографічними втратами, не залишається поза увагою й соціально-економічне життя населення в післявоєнний період. Презентовані в розділі матеріали дають можливість зазирнути за лаштунки особистого життя вдів, матерів та батьків, які втратили годувальників під час воєнного лихоліття, ближче познайомитися з драматичними долями тих, хто залишився без даху над

головою, інвалідів, а також українців, які вкотре були змушені виживати в умовах голоду 1946–1947 рр. Особливості українського визвольного руху в умовах радянського тоталітаризму та боротьби за власну державність розкриваються в розділі "(Не)закінчена війна". А вже після вигнання нацистів із території України бойові дії на її теренах не припинилися. Символом боротьби стала діяльність ОУН та опір радянській владі бездержавної мілітарної формації – УПА. Вистояти в цьому нерівному протистоянні в борців за українську ідею можливості не було. Проте їхня колосальна жертвовність, бажання продовжувати боротьбу в складних геополітичних умовах, схильність до тривалого опору навіть у таборах і на спецпоселеннях дали змогу зберегти в умах і душах наступних поколінь ідею Української держави, сформувані умови для її реалізації в історичній перспективі. Наслідком збройного протистояння стали масові примусові переселення, депортації та репресії

різних соціальних верств населення, що відбувалися на теренах України як під час війни, так і в повоєнний період. Сьогодні, коли Україна відстоює свою незалежність та бореться на Сході країни з агресією Росії, керманічі якої прагнуть повернути її до сфери свого впливу, ці питання постають особливо гостро.

Наявний у музейній фондозбірній матеріал, що є державною частиною Музейного фонду України, – це колосальний потенціал для сучасного наукового студіювання, експозитарної репрезентації та комунікативно-просвітницької актуалізації. Слід зазначити, що презентована праця стала результатом творчих зусиль усього колективу науковців, які наполегливо збирали матеріали в численних наукових відрядженнях, досліджували їх, атрибутували, а потім відібрали з них ті, що найбільш яскраво та рельєфно розкривають грані війни. Хочеться вірити, що кожен, хто візьме її до рук, відкриє і перегорне бодай кілька сторінок, стане трохи іншим...

Note to Readers

The wars take place as long as the world exists. However, with the development of civilization, the new, more advanced ways and means of violence and extermination are used in each subsequent war.

Two World wars shook the twentieth century. If the First World War was predominantly trench war or confrontation of the armies, then the Second World War became total one.

In its magnitude and intensity, the number of human victims and material destruction, it surpassed all armed conflicts of the past. It is estimated that more than 60 million people were killed in this military confrontation. The direct human casualties of the Ukrainian SSR are estimated to 8–10 million people, demographic – approximately 13–14 million people. The total material losses of Ukraine

make up 42 % of all losses incurred by the USSR.

There were completely destroyed pre-war life, massacres, hunger, arbitrariness and brutal violence, war crimes and criminal offenses, constant fear of the lives of their loved ones, ruined and burned cities and villages, destroyed industry and social infrastructure. The picture of this war appears in the memory of the

Ukrainians – the people who suffered so much in this bloody cycle of events. An American journalist, Saturday Evening Post reporter, Edgar Snow, after traveling to the USSR in January 1945, wrote: “No European country suffered more than Ukraine from deep wounds inflicted on cities, industry, agriculture, human power”, and a historian, professor of Yale University Timothy Snyder in his monograph “Bloody lands: Europe between Hitler and Stalin” pointed out: “During the years of the war, when Hitler and Stalin were in power, more people were killed in Ukraine, than in any other place of “bloody lands” in Europe and even around the world”.

Why did Ukraine become the epicenter of extreme violence? Why do some journalists and historians write about it while the most of the global community does not know about it?

The answer is evident enough. The Soviet totalitarian system tried to conceal this fact, because according to its propaganda postulates the “great” Russian people had always to be on the first place. The Western world also created its mythical history of the Second World War, in which events on the Eastern Front have the secondary role.

In fact, the Eastern European theatre of war was decisive one. Here the key battles of the Second World War took place. They were extremely cruel, ruthless, totally destructive and led ultimately to the complete exhaustion and collapse of the Nazi military machine.

Ukraine, because of its geopolitical and geostrategic position, was one of the main arenas of the war on the Eastern Front. The Ukrainian question became the cornerstone of the international policy well before the beginning of the Second World War, since both Hitler’s and Stalin’s totalitarian regimes built their long-term plans, taking into

account human, economic potential and geographical position of Ukraine as a source of food and a multi-million workforce. During forty months fierce battles took place in Ukraine. In these battles approximately 60 % of the Wehrmacht divisions and almost 50 % of the Red Army units were involved. The consequences of this confrontation are felt nowadays, they have a significant impact on socio-political processes in modern Ukraine. Therefore, the purpose of the edition is not only to demonstrate the versatility and diversity of the Second World War in Ukraine by highlighting some of its main problems, but also, with the help of authentic museum objects, to reveal complex and painful questions that put people at the edge of survival under ruthless war conditions.

The fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War is the largest and the most important one among the military-historical museums in Ukraine. For more than 40 years of the institution’s activity as a result of intensive work on scientific acquisition, the museum collection has grown up to 400 thousand museum objects, among which – valuable collections of pictures, letters and diaries of war, awards, weapons, military flags, items of front life, many of which are unique in historical and memorial meaning. Using these sources, an attempt was made to outline those facets of warfare, without prejudiced conclusions and obscure stamps, which would enable us to follow the multi-dimensional nature of the Second World War and its deep-seated traces in the memory of the people.

Many people who are not professionally involved in history, have the understandable difficulties of its comprehension: for someone it’s important to learn many names and dates, for the others – to find some common patterns of historical

processes, and for someone – to separate the most interesting, remarkable events from the great variety of them. Each choice of studying history can exist. The authors and compilers of this edition have chosen their own vision. It has not much information with complex theoretical text or emotional exaltation. It is not a simplified textbook. The edition is an attempt to isolate the certain episodes from the general picture of the Second World War, which could serve as a marker of meaning in understanding of what had happened more than 75 years ago.

Rejecting the frontal presentation of war in classical forms, museum researchers tried to look from the new point of view at some events, which seemed to be usual in wartime, to outline and to emphasize not clearly known facets of war. Hence, here is the metaphor in the creative idea, in the concept and in the title of the edition itself.

The edition contains nine thematic sections that help to find answers to the seemingly simple questions: what is the war and what are its consequences, what people feel when they fall into a military “meat grinder” and how they survive in these terrible conditions? The authors and organizers try to demonstrate what the war was for the Ukrainian people, how it influenced on them and how the Ukrainians changed during the war. Considering these issues, one can understand that the answers are difficult to find and often they are quite controversial. The reason is that the war was, first of all, a great tragedy for the Ukrainians. The pass of war was especially tragic because there was no independence of Ukraine. In fact, the Ukrainian lands and people have become a bargaining chip in the confrontation of two totalitarian systems.

The edition contains a large number of different types of propaganda materials, both of Nazi Germany and the USSR, as well as the fighters for independent Ukraine - the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA), in the names of which one can read the answers to many questions and even have some historical parallels. As history shows, the victim and the executioner may be interchanged, just like a hero and a criminal. However, the authors did not intend to smear anyone, disgrace or, conversely, justify any person or historical event.

In each section the individual facets of an extremely complex and controversial period are highlighted, so it is very difficult to determine the boundaries between these facets. After all, certain phenomena can be divided fragmentarily into several problematic topics, which are an integral part of the event. The death notifications combine all sections. They are sources with a strong sense of tragedy. Thanks to the cooperative efforts of the Memorial's team they are placed exactly in our museum.

The documented narrative from the museum's fund collection, presented in the section "War Syndrome", reflects the moral and psychological consequences of the war and the changes in the public consciousness of the Ukrainian people. After all, the war did not just lead to enormous material and human losses, but it influenced the consciousness, the moral condition of millions of people, left a deep mark on their memory. The peculiar temporal continuum of the Second World War is searching for the dead, finding out their destinies and places of burial, rehabilitation of repressed ones and preserving the historical memory about all the participants of the confrontation. This process still continues nowadays.

There was large number of people, who lived at that time in Ukraine without possibility to choose in the war conditions. This problem can be traced back by using presented materials in the section "No Choice" and on specific examples of those Ukrainians who were conscripted to Hungarian, Polish or Soviet armies. The tragic facet of mobilization is the fate of the "black jackets". They were people recruited to the Red Army from the lands, newly liberated from Nazis. Such "soldiers" were used in battles being completely unprepared and poorly armed. There were also hundreds of thousands "soldiers of penal units" being deprived of choice and chance to preserve their life and health. They had "to wash away" the mythical "guilt" to Motherland "with their own blood" in battles, as well as former encircled combatants, who had to return to their usual mode of lives passing through the humiliating procedures of filtration camps.

The section "Invaders" illustrates the peculiarities of the Hungarian, Soviet, Romanian and Nazi occupation regimes in Ukraine during the Second World War. All of them were aimed at conquering the Ukrainian territories and obtaining maximum economic profit during their exploitation. Occupation zones and practices of the occupation regimes, on the one hand, were similar in the context of suppressing any resistance, on the other hand, were very different in the search for social support, as well as the level of possible compromises with the locals. The invaders were interested in Ukraine as "breadbasket" for their peoples and Ukrainians as cheap labor force. In the memory of the majority of enslaved people, the invaders were looters and thieves, executioners and criminals. Some of them were buried in Ukrainian land forever, the other

ones escaped, being left alone with their conscience.

The global armed confrontation has put millions of its participants on the survival edge. In conditions created by war, one produces and implements his or her own survival plan. This was especially evident in the first months of the German-Soviet armed conflict, when everything was collapsed around, the blood was pouring, and the Soviet state was interested in saving primarily not its citizens, but cattle, agricultural machinery, equipment of factories, plants, etc. This attitude towards the people and the repressive policies of the Soviet government during the pre-war and war periods led to cooperation with the occupiers in various forms. The residents of the occupied territories became administrators in the occupation authorities, writers and editors of newspapers, headmen and burgomasters, thousands passed through the auxiliary police, service in the auxiliary formations of the Wehrmacht, SS troops and others. The Ukrainian youths were finding their survival strategies. Some of them believed Nazi propaganda's promises, voluntarily went to work in Reich. Others were the Soviet prisoners of war who got into German captivity. The thematic section "Survival" outlines such diverse and often contradictory sides of the war.

The Second World War was the period of racial hysteria, extreme forms of and Antisemitism, the physical extermination of the Jewish and Roma populations of Europe, including Ukraine. These extremely tragic issues are revealed in the "Holocaust" section. Babyn Yar, historic area on the outskirts of Kyiv, was destined to become the mark of the most shocking cruelty of the repressive Nazi New Order in Ukraine, the symbol of the Holocaust in the country. The Ukrainian people remember

and have apologized to the Jewish people for the negative episodes of history, when collaborators who, unfortunately, were in almost all Nazi occupied European countries, helped the murderers in the so-called "final solution to the Jewish question". However, thousands of Ukrainians, in a terrible occupational reality and daily practices of punishments and massacres, were risking their lives and saving Jews and other doomed to death from inevitable executions. The samples of humanism and kindness became a significant component of wartime life.

The gender facet of the war is highlighted in the section "Women". In war realities, many women were forced to take on the atypical social roles. On the eve of the war the Soviet emancipatory strategies were aimed at involving women to the labor force. They formed the "new type of woman" – a woman-worker, a woman-fighter. Women were proposed "to be instead of men", "to substitute the role of men at work, at home, in the army", to perform the functions of workers, wage earners, defenders. They carried out "female" and "male" work, remaining an impoverished and vulnerable part of society. The plunder, humiliation, violence and rape were the realities of wartime. And after the war, the woman became a social "backbone" of the post-war socialist society, carrying on her fragile shoulders reconstruction, hunger and economic ruin.

The war did not pass by any social or age-old strata. Children were the most vulnerable and the least protected part of population at that time. Section "Children" tells about the child's life that was devoid of the usual joy. The ordeal of the war passed by the child can be observed everywhere: in the occupied cities and villages, in the troops that defended their native land, during hard work in the rear, in Reich,

in Nazi concentration camps. The children experienced all the difficulties of wartime and felt its consequences most acutely, since their maturation took place under conditions of moral and legal nihilism, rejecting any compromises as means of achieving goals. It also determined the rules of their behavior in the post-war period.

The section "Destruction" reflects the problems of devastation caused by the warfare and the post-war reconstruction of the economy, which was carried out through the rigid command-and-control methods of management. The social and economic life of the population in the post-war period was not disregarded on the general background of the events of that time, marked for Ukraine by significant demographic losses. The materials provided in the section give an opportunity to know more about the lives of widows, mothers and fathers who have lost their wage earners during the war, to get acquainted with the dramatic fate of those who became homeless and disabled, as well as about Ukrainians who once again had to survive in conditions of the famine of 1946–1947. The peculiarities of the Ukrainian insurgent movement in the conditions of Soviet totalitarianism and the struggle for the Ukrainian independence are revealed in the section "War Is (not) Over". After the expulsion of the Nazis from Ukraine the battles did not stop. The symbol of the struggle was the activity of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the resistance to the Soviet government of the stateless military formation – the Ukrainian Insurgent Army (UPA). There was no possibility to withstand this unequal opposition for the Ukrainian idea fighters. However, their enormous sacrifice, the desire to continue the struggle in difficult geopolitical conditions, the propensity to sustain long resistance, even in

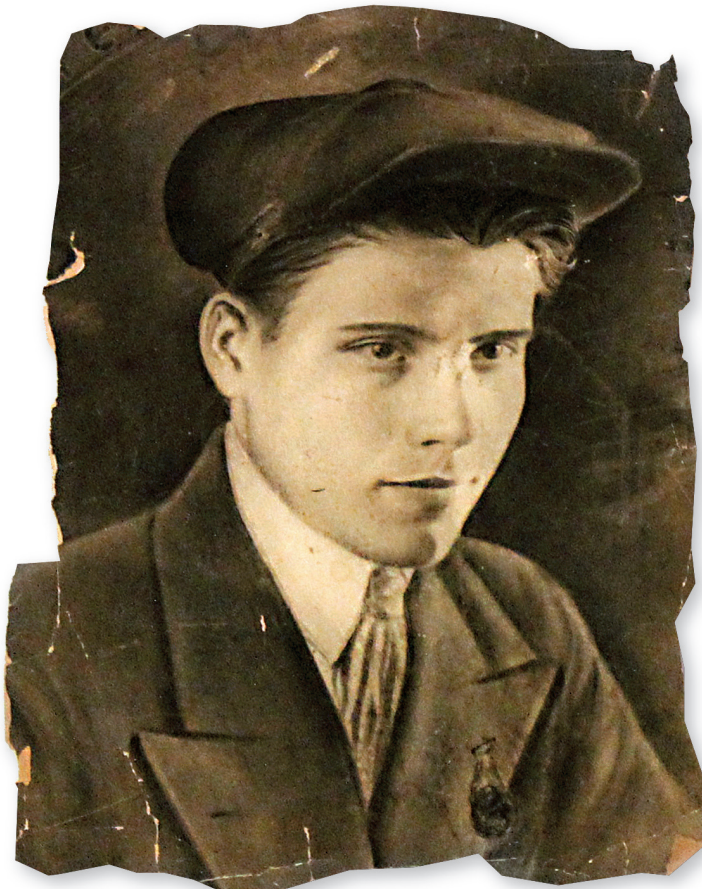
camps and special settlements, made it possible to preserve the idea of the Ukrainian state in the minds and souls of future generations, to create conditions for its realization in the future. As a result of armed confrontation, there were massive forced resettlement, deportation and repression of various social strata. These events occurred in Ukraine both during the war and in the post-war period. Nowadays, when Ukraine struggles for its independence and fights in the East of the country against Russia's aggression, whose leaders want to bring it back to its sphere of influence, these issues are particularly actual.

The museum fund collection is the state part of the Museum Fund of Ukraine. It has a huge potential for modern scientific studies, exposition representation and communicative-educational updating. The presented edition has become the result of the creative efforts of whole research team who persistently collected the museum objects in numerous scientific trips, studied, attributed them, and then chose those that discover the facets of war more clearly and indicatively. We want to believe that everyone, who takes it in hands, opens and turns some pages, will become a little bit different...

Брати Іван та Василь Цапи

Brothers Ivan and Vasyl Tsap

Фонд НМД/СБ. – МН-245565. – Ф-31834.

Іван Цап.
1939 р.

Ivan Tsap.
1939.

Фонд НМД/СБ. – МН-245566. – Ф-31833.

Василь Цап.
1939 р.

Vasyl Tsap.
1939.

На фронті Іван та Василь з червня 1941 р. Під час окупації Канева гітлерівські солдати, увірвавшись до батьківської оселі, вистрелили у фото, що висіли на стіні. Куля влучила в портрет Василя. Іван загинув у 1943 р., Василь повернувся додому. Родина довгий час вагалася передавати ці реліквії до музею. І, нарешті, у 2009 р. фото стали музейними експонатами.

Ivan and Vasyl were at the battlefield since June 1941. During the occupation of Kaniv Nazi soldiers, busting into their parents' house, shot the photo hanging on the wall. The bullet struck the portrait of Vasyl. Ivan was killed in 1943, Vasyl returned home. For a long time family hesitated to donate these relics to the museum. And finally, the photos have become the museum exhibits in 2009.

У винищувальній авіації воювали 4 брати Гарамі – Михайло, Павло, Микола та Віктор, на рахунку яких 40 збитих ворожих літаків. Михайло Гарам – Герой Радянського Союзу. Мати отримала 4 сповіщення про загибель, однак один син, Віктор, після звільнення з нацистського полону повернувся додому.

Four brothers – Mykhailo, Pavlo, Mykola and Viktor Haram served in the fighter aviation. All together they shot down 40 enemy planes. Mykhailo Haram was awarded the title of Hero of the Soviet Union. Their mother has received 4 notifications of death. But her son Viktor returned home after his release from German captivity.

Фонди НМІУДСВ. – КН-1953. – Ф-337.

**Микола, Михайло
та Віктор Гарамі.
1930-ті рр.**

Mykola, Mykhailo and
Viktor Haram.
1930s.

**Планшет
Михайла Гарамі.
1940-ві рр.**

Mykhailo Haram's
flight chart case.
1940s.

Фонди НМІУДСВ. – КН-1960. – РШ-39.

**Павло Гарам.
1940-ві рр.**

Pavlo Haram.
1940s.

Фонди НМІУДСВ. – КН-1953. – Ф-337.

Фонд НМД СБ. — КН-75743. — П-653.

Плакат “Такого ще не творилося у нас на Вкраїні, та й ніколи не створиться!”.

1942 р.

Художник В. Касіян.

Папір, акварель, туш

Poster “This has not happened in Ukraine yet, it will never happen!”. Taras Shevchenko.

1942.

By Vasyl Kasiyan.

Paper, watercolor, drawing ink

Фонди НМІУДСВ. — КН-221132. — РР-2115; КН-221133. — РР-2115; КН-221134. — РМ-1472; КН-221135. — РМ-1465; КН-221136. — РР-2114; КН-221150. 1-16. — РР-2113/1-16.

Знайдені київським підлітком Іллею Левітасом у перші повоєнні місяці.

Found in Babyn Yar in the first postwar months by a resident of Kyiv, teenager Illia Levitas.

Особисті речі жертв масових розстрілів у Бабиному Яру. м. Київ. 1941–1943 рр.

Personal belongings, the victims of mass executions of the Nazi invaders in Babyn Yar. Kyiv. 1941–1943.

Фонди НМІУДСВ. — КН-234332. — К-25729.

Талмуд. м. Вільнюс. 1879 р.

Належав єврейській родині, яка, йдучи до Бабиного Яру, залишила його одній з українських родин Києва.

Talmud. Vilnius. 1879.

The Talmud belonged to a Jewish family who, going to Babyn Yar, left it to one of the Ukrainian families in Kyiv.